

Empatisk doktor eller kallhamrad yrkesman – läkaren i konsten

Vit rock, stetoskop och ett beslutsamt, förtroendeingivande ansikte – snabbt målas den klassiska bilden av läkaren upp. Så har den emellertid inte alltid sett ut, och frågan är om den gör det ens idag. Människans sjukdom och lidande har funnits i alla tider. Däremot har läkaren inte alltid varit det självklara yttersta svaret på hur hon ska tackla sina åkommor. Konsthistorien ger oss nycklar till hur bilden av läkaren har skiftat under åren. Schablonerna är många – halvguden, affärsidkaren, den vetenskaplige utforskaren, den narraktige eller galne, och den sympatiska familjedoktorn, för att nämna några. Läkarens status och roll har alltid skiftat med den sociokulturella kontexten, så även idag [1]. Grovt sett återkommer ändå två huvudbilder genom seklerna, den empatiske doktorn kontra den kallhamrade yrkesmannen. Tydligast framträder motpolerna vid slutet av 1800-talet och en bit in på 1900-talet, då den moderna medicinen brakar fram med vetenskapliga landvinningar [2].

Anatomiundervisning och obduktion är några av de vanligaste scenarierna i konsten när läkare avbildas. Förre gestaltades de i högtidskläder, i modern tid i vit eller grön rock, med instrumenten i högsta hugg inför en mer eller mindre brutalt uppfläkt kropp. Efter Andreas Vesalius' epokgörande arbete om människans anatomi 1543 blir mänskliga dissektioner ett motiv i

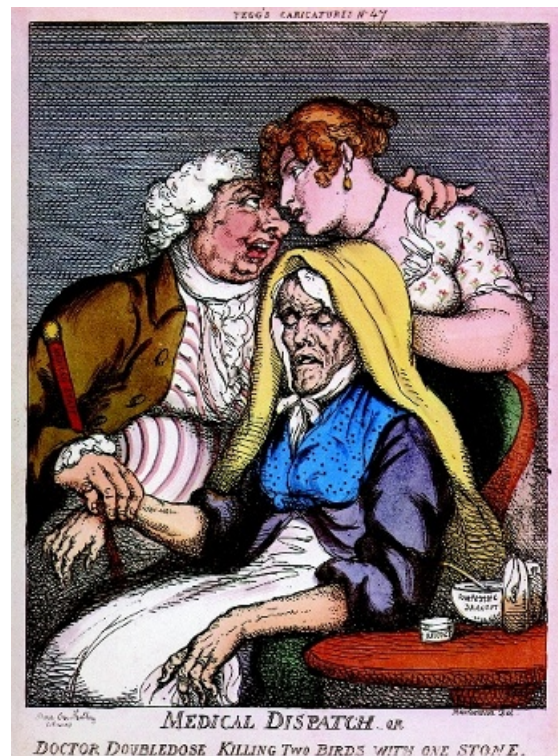
konsten för lång tid framöver [3]. En skelettdel, t ex en döds-kalle, blir, vid sidan av den klassiska ormen och staven, läkarens attribut. I den här genren är Rembrandts skildring av dr Tulp från 1632 en klassiker. Konstens och vetenskapens återgivanden gör att en ny syn på människan växer fram i »den tid då hon skärs upp, delas och kartläggs« [4]. Den leder till sist till en revolt mot den anatomiuppfattning som medicinska auktoriteter, som Galenos, slagit fast knappt femtonhundra år tidigare. Däremot kommer humoralpatologin, läran om kroppsvätskornas balans, att leva kvar ända fram till 1800-talet. Bland gemene man var det dock ett fåtal som vid den här tiden kom i kontakt med den skolade medicinen. Dels fanns det inte så många läkare, dels upplevdes de ofta vara mer intresserade av vård i teorin än av att utöva den [1]. De nya anatomiska insikterna skrämde iväg den samtidsmänniska som riskerade att hamna på obduktionsbordet för att utgöra ett led i denna kunskapssträvan [5]. Samtidigt var lidande och sjukdom en naturlig del av livet och sågs ofta som Guds straff eller ett resultat av magi – alltså något som bara måste uthärdas [6]. Andra vanliga sätt att avbilda läkare har varit att avporträttera dem, eller att fänga dem i deras dagliga gärning i möten med patienter. I majoriteten av alla bilder är doktorn en man, och kvinnorna deltar som patient eller som assisterande vårdare. I takt med de

REMBRANDT

»Dr Tulp's anatomi-
millektion«,
1632.

Rembrandts
skildring av dr
Tulp är bara ett
av många medi-
cinska motiv där
läkaren är hu-
vudaktören. Han
fångar ett helt
auditoriums
uppmärksamhet
och vänder sig
likt en skåde-
spelare mot sin
publik. Det är
studenterna, all-
mänheten och
annan vårdper-
sonal som han
riktar sig till,
inte patienten.

Foto: IBL Bildbyrå.



anatomiska och fysiologiska landvinningarna under 1600- och 1700-talen tecknades läkaren ofta som en gestalt med mystiska och hemliga kunskaper, förborgade för den vanliga människan. Då kunde läkaren ibland få en hemlighetsfull, nästan gudalig framtoning. Under 1600-talet avbildades många läkare hållande ett glas med urin mot ljuset. Urinskådandet, eller uroskopin, var en viktig diagnostisk metod i tiden. I målningen »Den kärlekskranka flickan« av Gerard Dou (1613–1675) avvaktar hans omgivning doktors utlåtande om både urinen och pulsen. Pulstagnation var vid den tiden en annan ofta avbildad läkarsyssla, men i övrigt utfördes få kroppsundersökningar. Likt Dous framställning är tillbedjan och dyrkan påtaglig. I många målningar finns även en tydlig sexuell underton, en undertryckt men ibland illa dold laddning. Här blir tavlan dubbelbottnad genom att konstnären har kallat den »Den kärlekskranka flickan«. Det är inte värre ställt med henne än att hon är kär, vilket kanske var tur då läkaren vid den tiden sällan hade fler konkreta åtgärder att erbjuda än det förstående samtalet [7]. I en annan ofta avbildad 1600-talsmålning, »The doctor's visit« av Frans van Mieris d ä (1657), är läkaren den upphöjde, allvise mannen och patienten en underdånig, blek och suggererbar kvinna. Det är en av de främsta bilderna av den medicinska paternalismen.

Parallellt med detta nästintill förgudligande finns en motpol i framställningar av läkare. Det är som löjlig och narraktig affärsidkare. Detta speglar den medicinska praktikens terapeutiska svikt vid allvarliga sjukdomar och behandlingsarsenalens antika prägel. Under medeltiden ställs den obildade barberarkirurgen, praktikern, mot den skolade medicinaren, teoretikern. Kyrkan dominerade då medicinsk bildning och hade redan på 1100-talet tagit avstånd från kirurgin. Medicinskt utbildade barberare kom därför i flera hundra år att utföra det mesta av »vardagskirurgin«, som åderlätning och benbrottskorrektur. Behandlingsframgångarna var mycket varierande [3], och det resulterade i att det här finns en rik flora av förlöjligande bilder att välja bland. Aktörerna gestaltas ibland till och med som apor, vilka utför alltifrån rakning till sårvård och tandutdragning. Alternativt framställs de förgrovade och brutala som i Pieter Brueghels »The extraction of the stones of madness« (1556–57). Under 1600-talet blev bilden av de löjligen läkarna vanligare; en författare som foku-

GERARD DOU
»Den kärlekskranka flickan«. Ovan till vänster.

PIETER BRUEGHEL
Detalj av »The extraction of the stones of madness«, 1556–57. Ovan i mitten.

THOMAS ROWLANDSON
»The medical dispatch«. Ovan till höger.



FRANS VAN MIERIS D Ä
»The doctor's visit«, 1657.



NORMAN ROCKWELL
»Doctor and doll«, 1929.

serade på detta tema var Molière. En senare konstnär som vid skiftet mellan 1700- och 1800-tal gärna drev gäck med läkarna i bildform var Thomas Rowlandson. I t ex »The medical dispatch« förlöjligar han läkaren genom att förse honom med en korpulent kroppshydda och göra honom mer intresserad av egen vinning än patientens väl. Eftersom medicinens kurativa förmåga var ytterst begränsad öppnades ett utrymme för charlataner att slå mynt av människors lidande. Men förlöjligande av läkarna speglar också den ambivalens, för att inte säga hatkärlek, som allmänheten ofta haft till läkarkåren.

Trots olika tiders framställningar tycks de två motpolerna, den empatiske doktorn kontra den kallhamrade yrkesmannen, ständigt återkomma i konsten. De syns tydligast i ljuset av vetenskapliga landvinningar som aseptik, bakteriologi och cellularpatologi vid skiftet mellan 1800- och 1900-tal [8]. Den första huvudtypen, den gode, empatiske doktorn, verkar i en hippokratisk anda med omsorg om patienten som det yttersta målet. Före 1800-talets medicinska paradigmskifte lade läkaren stor möda vid att ta till sig och beskriva hela den sjuka personen. En noggrann anamnes var central, och därefter följde en något kaotisk systematisering som byggde på sjukdomens yttringar, inte etiologi [5, 6]. Den sortens praxis gällde provinsialläkarna som kom till på 1600-talet och de många privatpraktiserande stadsläkarna som etablerades efter hand [9]. Lyckades de inte vinna patientens förtroende kunde denne/denna lika gärna vända sig till kloka gummor, apotekaren eller den lokale prästen. I konsten återfinns en trygg, men lite barsk fadersgestalt som ofta är på hembesök. I 1900-talets avbildningar ser vi också möten med familjedoktorn och/eller landsortsläkaren. Alla associationer av trygghet, empati och värme smälts samman i den amerikanske konstnären Norman Rockwells målning med medicinskt motiv. I målningen »Doctor and doll« från 1929 låter konstnären doktorn lyssna på den något reserverade flickpatientens docka – för att på så sätt vinna inträde till ett mer förtroligt sam-

tal med flickan. I målningen »Besök hos familjedoktor«, från 1947, böjer sig läkaren förtroligt och lyhört fram mot den aningen ängsliga kvinnan som har sitt lilla barn i knäet, och bakom kvinnans stol står den likaledes lätt bekymrade pappan. Miljön i läkarens mottagningsrum är en trivsamt och trygg hemmiljö, och av läkarens skrivbord att döma är han en engagerad och påläst doktor som inger förtroende. Ett annat alternativ inom konsten är att låta välviljan strömma fram ur personliga porträtt, t ex det av den omtyckta pediatrikern Margret Handy. Samtidigt ansåg många att priset för sekelskiftets vetenskapliga framsteg blev tilltagande brist på empati och en oförmåga att lyssna hos läkarna. Sjukdomen kom att stå i centrum i stället för den sjuka personen och det förstärkte en annan läkarbild [5].

Den andra förlagan utgör en motpol. Den visar upp den kallhamrade läkaren, vilken använder sig av sina patienter som forskningsfält, sceninramningar för undervisning, eller försöksämnen för nya operativa ingrepp. Ovan har vi redan Rembrandts dr Tulp som ett exempel. Läkaren inför ett auditorium förekommer i flera verk genom århundradena. Seligmanns målning av den berömde operatören Theodor Billroth i aktion år 1891 kan också nämnas [10]. Kirurgerna lyckades generellt vid den här tiden befria sig från den förlöjligade barberarkirurgins stämpel. I stället vann de en hjälteroll genom att återges som orädda och handlingskraftiga. Ändå blev de inte helt kvitt skuggan av brutalitet. En berömd målning av Toulouse-Lautrec, från 1891, föreställer kirurgen Jules-Emil Péan med det efter honom uppkallade instrumentet i handen. Porträttet motsäger inte Péans rykte: »Odjuret vid Seine, den störste av kirurger men den minsta av människor.«

Ett omfattande obducerande, våghalsiga operationer och behandlingar utgjorde en stor del i den medicinska vardagen runt sekelskiftet 1900. Sjukhusen expanderade, och sjukhusläkarna blev fler. Både i verkligheten och på bild finns det vid den här tiden en påtaglig distans och professionell kyla i det medicinska mötet. Läkaren som forskare, helt fångad av sin laboriemiljö »bland provrör, preparat och glimmande reagenser« [2] utgör på sätt och vis en egen konstnärlig genre. Här inordnas den ändå under den kallhamrade huvudtypen genom sin distansering från patienten. I Albert Edelfelts porträttering av Pasteur (1885) framskyntar något av den galne vetenskapsmannen som offerar allt för sin forskning men som ses som heroisk för sina insatser för mänskligheten. Den här dikotomin med den gode/den onde läkaren som finns inom konsthistorien kommer sedermera att föras vidare in i filmens framställningar av läkaryrket [11].

Empatisk eller inte, med vetenskapens stöd i ryggen och alltmer tydligt formaliserade läkarutbildningar steg läkarens status generellt från 1800-talet och framåt. Dessförinnan var folkets förtroende litet och stod ofta närmare folkmedicinen. Vid sekelskiftet fick läkaren samma upphöjda ställning i folks ögon som domaren, biskopen eller borgmästaren. Läkarna blev samtidigt den nya tidens hjältar, vilka skulle befria människor från okunskap och sjukdom [6]. Ändå lät de verkliga behandlingsmässiga framgångarna vänta på sig ända fram till 1930- och 40-talen med exempelvis penicillinets genombrott. I konsten vittnar en del satirer om de kvacksalvare som utnyttjade människornas behov av bot, men framgångsbilderna dominerar. Idéhistoriken Karin Johannissons texter

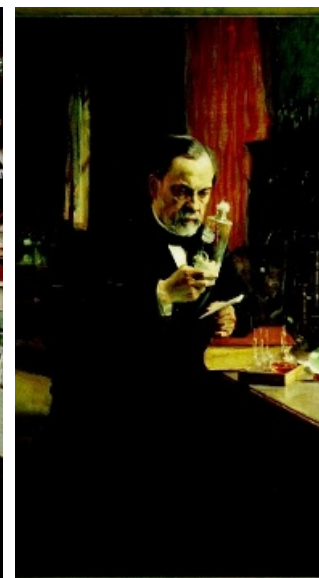


ADALBERT FRANZ SELIGMANN
»Der Billroth'sche Hörsaal im Wiener Krankenhaus«, 1891. Theodor Billroth opererar. Där står han nästan som Gud fader i vit operationsrock, långt vitt skägg med ljuset fokuserat på hjässan. Ovan. Foto: Oesterreichische Galerie Belvedere.

ALBERT EDELVELT
»Louis Pasteur i sitt laboratorium«, 1885. Ovan till höger. Foto: IBL Bildbyrå.



ANDREW WYETH
»Children's doctor«. Porträtt av Margret Handy.



skildrar hur en ny läkarroll växer fram i kölvattnet på den moderna medicinen [2]. Den förebild som breder ut sig är av manligt kön. Han har rak hållning, kontrollerade känslouttryck och en »vanlighet« i sin klädsel (det här var före den vita rockens tid). »Den upphöjda vanligheten« blir en norm och står att utläsa i porträttering av läkare. Liksom i återgivning av andra stora män, som filosofer eller författare, blickar de på oss från målningar och fotografier från den tiden med skarpskurna ansikten och intensiva blickar – det är vanliga ansikten, men ändå inte. Auktoriteten är ett faktum.

Läkarkårens egna medicinhistoriska alster har hjälpt till att ofta ganska okritiskt sätta glorian på plats, även om det skett mer i text än i bild [8]. Överhuvudtaget tycks läkarens historieskrivning ofta ha varit ett led i en omedveten identitetssträvan. I några fall kom den elitistiska bilden av läkaren att falla i linje med det rasbiologiska och socialmedicinska hygienänkande som florerade under första halvan av 1900-talet. Läkaren såg sig själv som ett omnipotent föredöme, och sträckte sig utom medicinens sfär för att gripa in i samhället och politiken [12].

Under 1900-talet har den vita rocken utgjort den svenska läkarens viktigaste symbol [13]. Så fort det ska handla om doktorer inom bildkonst, foto, film och medier så har den åkt på. Rocken kom på allvar i bruk efter första världskriget och blev då ett svar på både bakteriologins renhetskrav samt läkarrollens ökade behov av distansering gentemot patienten. Det vita tyget markerade sammantaget professionalism, renhet, modernitet och rationalitet [2]. Ibland har yrkesrollen och auktoriteten vid utbildning förstärkts med attribut som stetoskop, sax, skalpell eller mikroskop.

Idag har den vita rocken fortfarande sin giltighet, även om den med tiden kommit att bli lite solgik och förlorat i anseende och status [14]. Dels är det i andra länder inte sällan kostym som gäller, dels anses idag den gröna operationsklädseln inneha mer pondus [15]. Gentemot patienterna fyller den ändå sitt syfte, och inte minst för kvinnliga läkare anses rocken fortfarande vara viktig för att de ska uppfattas som doktorer och inte förväxlas med övrig kvinnlig vårdpersonal [13-14]. Trots det har nog rocken fått sina fläckar i allmänhetens ögon. Vid 1970- och 80-talen förlorade



MODERN LÄKARKLICHÉ

Från R Porters bok »Medicine. A history of healing«.

medicinen folkets nästan odelade stöd och respekt [8]. Flera faktorer, som misstro mot läkemedelsindustrin, tydligare anspråk på medicinsk etik, spar-krav och aids epidemins spridning m m, bidrog till att luften gick ur framstegsballongen.

Nu för tiden är det främst via medier, film och TV-såpor som bilden av läkaren förmedlas, vilket tycks resultera i en blandning av den gode och den onde doktorn [11, 16-17]. Ett sentida måleriskt exempel är konstutställningen »Odödlighet« på Kulturen 2006. När man ser konstnären Johan Falkmans serie oljepor-trätt med kända Lunda-medicinare som förlagor [18] skulle man kunna tro att han har läst Johannissons manual till »den upphöjda vanligheten«. Ansiktena på de vita medelålders männen är allvarstygda och beslutsamma. Det är gott om vita och gröna rockar, eller uppstramad klädsel, och de avbildade flankeras ofta av kranier eller grekiska statyer. Kritiska röster menar att det här inte speglar dagens läkarkår med sin mång-ethnicitet eller inriktning på patientcentrerad samtals-teknik [19-20]. Falkman värjer sig och anser sig inte ha en ambition att fånga verkligheten [21] men gör det kanske delvis ändå. Hans porträtt bekräftar den auktoritet och makt som läkare trots allt än idag besitter genom exempelvis läkemedelsförskrivnings- och sjukskrivningsrätten. Men samtidigt ska läkaren vara patientens förtrogna. Historiens måleriska motpolar kanske i själva verket har lösts samman i verklighetens läkarroll av idag; den empatiska bundsförvanten, och samtidigt den kallhamrade yrkesmannen/-kvinnan med samhällsansvar i vårdprioriteringar, och ibland

med inflytande över patienternas ekonomi i och med sjukskrivningsrätten [22].

Bilden av läkaren pendlar således genom tiderna mellan förhärlikande, ibland självförhärlikande, och förlöjligande, ibland självföröringande. I dagens Sverige möter vi fortfarande den tudelade bilden av den empatiske doktorn kontra den kallhamrade yrkesmannen. Ibland är de i praktiken kanske sammansmälta i samma person. Samtidigt känns »den upphöjda vanligheten» delvis också giltig med tanke på de drag av elitism och omnipotens som fortfarande ibland kommer till uttryck inom läkarkåren [23]. Sammanfattningsvis kan man säga att hur en yrkeskår framställs på bild, vilka attribut och miljöer som förknippas med yrket, har stor betydelse för yrkets status. Hur yrket skildras i exempelvis konst kan både förändra och bekräfta den roll det spelar i verkligheten.

Mia Hemborg Kristiansson

fil kand, medicinstuderande, enheten för medicinens historia, Lunds universitet

Carl-Magnus Stolt

professor i humanistisk medicin, Karolinska institutet, Stockholm

Peter M Nilsson

docent, enheten för medicinens historia, Lunds universitet

Läs mer Referenslista <http://larkiv.lakartidningen.se>

annons